

Φιλικές σχέσεις παιδιών δημοτικού σχολείου με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες

Θεμιστοκλής Τσικαλάς, Γεώργιος Αγγελακόπουλος,
Κωνσταντίνος Μπίκος, Δέσποινα Παπαδοπούλου

1. Εισαγωγή

Η φιλία αποτελεί το σημαντικότερο βίωμα στο πλέγμα των διαπροσωπικών σχέσεων και η ύπαρξη σταθερών φιλικών σχέσεων στη ζωή των παιδιών σχολικής ηλικίας έχει θετικές επιδράσεις για τη συναισθηματική ασφάλεια, τη γνωστική και κοινωνική ανάπτυξη, καθώς και την κοινωνική προσαρμογή τους (Strohmeier et al, 2006· Μπίκος, 2011).

Οι πολυάριθμες προσπάθειες για ορισμό της φιλίας φαίνεται να καταλήγουν σε κάποιες σταθερές, όπως για παράδειγμα ότι πρόκειται για μια σχέση δυαδική, εκούσια, αμοιβαία, ισότιμη, που δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία και ικανοποιεί τις κοινωνικοσυναισθηματικές ανάγκες των παιδιών. Η φιλία δηλαδή εμπεριέχει την αποδοχή, την επιθυμία για συναναστροφή, την οικειότητα, την εμπιστοσύνη, την ψυχολογική και υλική υποστήριξη και την αλληλεξάρτηση. Ενώ όμως προϋποθέτει την αμοιβαία αποδοχή, δεν πρέπει να συγχέεται με την απλή αποδοχή από την ομάδα των συνομηλίκων (Αυγητίδου, 1997). Οι φίλοι περνούν περισσότερο χρόνο μαζί, απ' ό,τι με τους υπόλοιπους συνομηλίκους τους και βιώνουν πιο έντονα συναισθήματα, ενώ απαιτούν πίστη στη σχέση τους, εμπιστοσύνη και αμοιβαιότητα συναισθημάτων (Αναγνωστάκη, 2008). Είναι επίσης ευρέως διαδεδομένη η άποψη ότι η φιλία είναι μια σχέση στηριγμένη στην αμοιβαία συμπάθεια που τη δημιουργεί η ανάγκη να γεφυρωθεί το βίωμα της ψυχικής μοναξιάς. Αυτή η γεφύρωση επιτυγχάνεται με την αλληλοκατανόηση και την αλληλοσυμπλήρωση (Asher & Paquette, 2003).

Πολιτισμική ετερότητα είναι το σύνολο των παραδόσεων, κανόνων, εμπειριών, ιδεών και αξιών που διαφέρουν από έθνος σε έθνος, μεταξύ εθνοτικών ομάδων και ανθρώπων που μιλούν διαφορετικές γλώσσες. Είναι δηλαδή η εθνοτική, η θρησκευτική και η γλωσσική διαφοροποίηση των μελών μιας ομάδας ή ομάδων που ζουν και δραστηριοποιούνται σε μια χώρα (Γκότοβος, 2003). Η πολιτισμική ετερότητα εμπεριέχει όλες τις μορφές της διαφορετικότητας, όπως τη φυλή, το έθνος, τη θρησκεία και τη γλώσσα, αφού η πολιτισμική ταυτότητα παρουσιάζεται σχεδόν πάντα σε συνδυασμό με μία ή περισσότερες από τις παραπάνω ταυτότητες (Γκότοβος, 2003). Ο προσδιορισμός παραπέρα του πολιτισμικά διαφορετικού σχετίζεται και με την εκάστοτε κοινωνική τάξη των

πραγμάτων. Πολιτισμικά διαφορετικός θεωρείται ο μετανάστης επειδή είναι έξω από τη γνωστή πολιτισμική πραγματικότητα, δεν πληροί δηλαδή τις προϋποθέσεις του εθνικού πολίτη και αυτό έχει συχνά ως συνέπεια να μην μπορεί να απολαμβάνει και τα αντίστοιχα δικαιώματα (Γκόβαρης, 2001).

Μέσα από την οικογένεια, το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, αλλά και το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα, διαμορφώνονται οι στερεότυπες αντιλήψεις αναφορικά με τα άτομα που τα χαρακτηρίζουν πολιτισμικές ιδιαιτερότητες (Devine, Kenny & Macneela, 2008). Το σχολείο, μάλιστα, είναι αυτό που αναπαράγει τα στερεότυπα αυτά και τις προκαταλήψεις καθώς όλες οι συζητήσεις και οι δραστηριότητες οργανώνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρούνται οι διαχωριστικές γραμμές. Άλλωστε, οι παραδοχές και οι πεποιθήσεις για το «διαφορετικό» δεν είναι ατομική αλλά κοινωνική υπόθεση. Υπάρχει δηλαδή μια συναίνεση ως προς την εικόνα που δημιουργείται για τον «άλλο» που έχει μια κανονιστική διάσταση (Τσιούμης, 2005).

Από τη μία πλευρά υπάρχει η διαπίστωση σχετικά με τη βαρύτητα που έχει το βίωμα των στενών προσωπικών σχέσεων και ειδικότερα της φιλίας, ενώ από την άλλη διαφαίνεται μία επιφυλακτικότητα ή και προκαταλήψεις που πιθανόν να χαρακτηρίζουν τη στάση των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού απέναντι στα παιδιά με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Ο τρόπος που θα αντιμετωπίσει η ομάδα των συνομηλίκων, ως η πιο χαρακτηριστική άτυπη ομάδα, το παιδί με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι καθοριστικός για την κοινωνικοποίησή του. Η θέση που θα του επιφυλάξουν, βέβαια, είναι διαφοροποιημένη, επηρεασμένη από τους γενικούς κανόνες που επικρατούν στην κοινωνία που οδηγούν σε συγκεκριμένες στάσεις και αντιλήψεις για το «διαφορετικό» κι αυτό θα παίζει σημαντικό ρόλο για την αυτοεικόνα που θα σχηματίσει (Τσιούμης, Μπίκος & Γρηγοριάδης, 2003). Το σημαντικότερο πρόβλημα που έχουν να επιλύσουν, δηλαδή, τα παιδιά των μεταναστών, μετά την επίλυση του προβλήματος της επιβίωσης στο νέο περιβάλλον, είναι το κατά πόσον θα γίνουν κοινωνικά αποδεκτά και θα επιτύχουν να συνάψουν σχέσεις φιλίας στο νέο περιβάλλον. Αποκτά λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ερώτημα κατά πόσο έχουν πιθανότητες να συνάψουν φιλίες στο νέο περιβάλλον του ελληνικού σχολείου που εντάσσονται και κατά πόσο μπορούν να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για ασφάλεια και αποδοχή (Μπίκος, 2008).

2. Η έρευνα

2.1. Θεωρητικό πλαίσιο – Ανασκόπηση βιβλιογραφίας

Από την ανασκόπηση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, αναφορικά με τις σχέσεις των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού και των παιδιών με πολι-

τισμικές ιδιαιτερότητες ή ανάμεσα στα γηγενή και τα παιδιά των μεταναστών και παλιννοστούντων, διαπιστώθηκε ότι η πλειονότητα των ερευνών επικεντρώνεται στη διερεύνηση του φαινομένου της μετανάστευσης και τις συνέπειές της, ενώ σε λίγες γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις διαπροσωπικές και φιλικές σχέσεις των παιδιών.

Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν, κατά κύριο λόγο σε βορειοαμερικανικές και δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, καταδεικνύουν ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών επηρεάζονται κατά μεγάλο μέρος από το πολιτισμικό τους πλαίσιο (Parker, Rubin, Price, & DeRosier, 1995), ενώ η ευμάρεια και η ακμή των κοινωνικών ομάδων ευνοούν στην ανάπτυξη εκούσιων και στενών φιλιών. Οι κοινωνικές ομάδες δηλαδή που βρίσκονται σε ακμή και που η επιβίωσή τους είναι εγγυημένη ευνοούν την ανάπτυξη τέτοιων σχέσεων σε αντίθεση με τις ομάδες που ζουν κάτω από δυσμενείς συνθήκες (Scharf & Hertz-Lazarowitz, 2003). Ο τύπος των φιλιών των επηρεάζεται επίσης από τον πολιτισμό. Πολιτισμοί που δίνουν έμφαση στην κοινωνικότητα και φροντίζουν να υπάρχει συνεκτικότητα μεταξύ των μελών της ομάδας και της ευρείας οικογένειας, όπως είναι ο αραβικός πολιτισμός, ευνοούν φιλίες ανάμεσα στα μέλη της ομάδας, αντίθετα πολιτισμοί που ευνοούν τον ανταγωνισμό, όπως είναι οι δυτικοί και ο εβραϊκός πολιτισμός, ευνοούν στενές δυαδικές σχέσεις (Scharf & Hertz-Lazarowitz, 2003).

Όσον αφορά τις έρευνες για τις φιλικές σχέσεις των γηγενών μαθητών και μαθητριών δημοτικού σχολείου, με τα συνομήλικα παιδιά, με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, στην Ελλάδα, είναι περιορισμένες. Κάποιες απ' αυτές δείχνουν την ανάπτυξη καλών διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσά τους, όμως η πλειονότητα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο ομάδων δεν είναι θετικές. Τα γηγενή παιδιά θεωρούν τα μεταναστόπουλα πρόβλημα (Κουϊμτζή, Σακκά & Παπαντή, 2004), δεν αποδέχονται να φοιτούν στην τάξη τους, όταν διαφέρουν στο χρώμα, τη θρησκεία ή τον πολιτισμό (Ντούσας, 1997· Κελεσιδής, 2004) και αποφεύγουν να τα συναναστρέφονται (Μίτιλης, 1998). Σε έρευνα σε παιδιά προσχολικής ηλικίας φάνηκε ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες καταλαμβάνουν τις χειρότερες θέσεις δημοτικότητας ανάμεσα στους συνομηλίκους τους (Μπίκος, 2011).

Οι μαθητές με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, απ' τη μεριά τους, αισθάνονται τη συμπεριφορά των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού ως απόρριψη και σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα νοιώθουν ανασφάλεια (Sakka, 2009). Πιο έντονα αντιμετωπίζουν την απόρριψη τα κορίτσια που γίνονται διστακτικά, φοβισμένα και απαθή (Κολαΐτης, 2005· Μαδιανός, 2005). Η αντιμετώπιση αυτή από τη μεριά των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού σε συνδυασμό με τα προβλήματα ένταξης και αποδοχής που αντιμετωπίζουν τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, τα οδηγεί στο να συναναστρέφονται μόνο με ομοεθνείς τους

(Μίτιλης, 1998) και να δημιουργούν κλίκες (Δαμανάκης, 2003).

Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας φάνηκε ότι οι περισσότερες έρευνες εστιάζουν σε θέματα αποδοχής των παιδιών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και στα προβλήματα ένταξής τους στην κοινωνία και το σχολείο, χωρίς να διερευνούν τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στην τάξη με τους συνομήλικούς τους. Θεωρήσαμε λοιπόν αναγκαίο να μελετήσουμε τις φιλικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε γηγενείς και μαθητές/τριες με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες στο ελληνικό σχολείο και πιο συγκεκριμένα, αν τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες:

- είναι αποδεκτά ως φίλοι/ες απ' τους/τις συμμαθητές/τριές τους στον ίδιο βαθμό με τα γηγενή παιδιά,
- διατηρούν στενές και πολύ στενές φιλικές σχέσεις με συμμαθητές/τριές τους,
- αναπτύσσουν πολύ στενές φιλικές σχέσεις με παιδιά που έχουν επίσης πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και
- στην περίπτωση που διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις με παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού, κατά πόσον οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονται από υψηλή συχνότητα επαφής και αυξημένη οικειότητα.

2.2. Μέθοδος

2.2.1. Πληθυσμός – Δείγμα

Τον πληθυσμό στόχο αποτέλεσαν μαθητές και μαθήτριες Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικού σχολείου επειδή σ' αυτή την ηλικία τα παιδιά, όπως δείχνουν οι έρευνες, αναπτύσσουν πιο σταθερές σχέσεις απ' ότι στις μικρότερες ηλικίες (Αυγητίδου, 1997· Μπίκος 2011). Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 284 παιδιά δημοτικού σχολείου, 148 μαθητές (52,1%) και 136 μαθήτριες (47,9%). Από τα 284 παιδιά, τα 241 ήταν χωρίς πολιτισμικές ιδιαιτερότητες ποσοστό 84,9% και τα 43 είχαν πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, ποσοστό 15,1%. Τα παιδιά φοιτούσαν σε 8 τμήματα της Ε' και 5 τμήματα της ΣΤ' τάξης δημοτικών σχολείων της Θεσσαλονίκης. Η δειγματοληψία ήταν συμπτωματική (Convenience Sampling) αφού ήταν ανέφικτο να γίνει λήψη τυχαίων δειγμάτων (Cohen & Manion, 1997).

2.2.2. Εργαλεία

Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς που κατασκευάστηκαν για τις ανάγκες της έρευνάς μας, βασισμένα πάνω σε παρόμοια που είχαν χρησιμοποιηθεί σε παλαιότερες έρευνες.

Χρησιμοποιήθηκαν τρία ερωτηματολόγια ενοποιημένα σε ένα τετρασέλιδο.

1. Εντοπισμού του Δικτύου των Φίλων και της πολύ στενής φιλικής σχέσης, με το οποίο γίνεται διερεύνηση της αποδοχής του παιδιού ως φίλου/ης, της κοινωνικής και συναισθηματικής του επέκτασης, του εύρους των φιλικών του σχέσεων και της αμοιβαιότητας των στενών και πολύ στενών σχέσεων.
2. Συχνότητας Επαφής και Επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η. Ερωτηματολόγιο που βασίστηκε στη διαδικασία που χρησιμοποίησαν οι Parker & Asher (1993), όπως επίσης και στα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες των ερευνών της Βαϊράμη (2005) και της Μπαρμπούτη (2005).
3. Κλίμακα Αξιολόγησης της Ποιότητας της Φιλίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η, που βασίστηκε στην «Κλίμακα ποιότητας φιλίας» των Bukowski, Hoza & Boivin (1994), όπως επίσης και στα ερωτηματολόγια που χρησιμοποίησαν στις έρευνές τους η Βαϊράμη (2005) και η Μπαρμπούτη (2005).

2.2.3. Στατιστική ανάλυση και ψυχομετρικά χαρακτηριστικά κλιμάκων

Η επεξεργασία των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν από τα ερωτηματολόγια έγινε αρχικά σε λογιστικά φύλλα Excel και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο στατιστικό πακέτο SPSS 21.0 για παραπέρα αναλύσεις.

Για να ελεγχθεί η εγκυρότητα των ερωτηματολογίων «Συχνότητας Επαφής και Επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η» και «Κλίμακα Αξιοπιστίας Ποιότητας Στενής Φιλίας», έγινε παραγοντική ανάλυση (Factor analysis) στις συνιστώσες κάθε ερωτηματολογίου και εφαρμόστηκε η μέθοδος «Principal components» για την εξαγωγή των παραγόντων. Οι τιμές των ποσοστών διακύμανσης ορίστηκαν από το πρόγραμμα να ξεπερνούν τη μονάδα, βασική προϋπόθεση προκειμένου να συμπεριληφθεί μια μεταβλητή στην εξαγωγή των παραγόντων. Τέλος επιλέχθηκε η μέθοδος της «Varimax» περιστροφής για την ερμηνεία των παραγόντων. Η αξιοπιστία των υποκλιμάκων υπολογίστηκε με το συντελεστή Cronbach α (Alpha). Για το ερωτηματολόγιο «Συχνότητας Επαφής και Επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η» ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach α (Alpha) για τις υποκλίμακες ήταν οριακά αποδεκτός, από 0,61 έως 0,64, ενώ για την «Κλίμακα Αξιοπιστίας Ποιότητας Στενής Φιλίας» ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach α (Alpha) για τις υποκλίμακες ήταν υψηλός, από 0,76 έως 0,80.

3. Αποτελέσματα

Προκειμένου να διερευνηθεί, αν υπάρχει επίδραση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων στις φιλικές σχέσεις που αναπτύσσουν τα παιδιά, έγιναν εκτιμήσεις συσχετίσεων των μεταβλητών. Χρησιμοποιήσαμε το t-test για ανεξάρτητα μεταξύ τους δείγματα για να ελέγξουμε αν είναι στατιστικά σημαντικές οι διαφορές των μέσων όρων των δυο δειγμάτων, των παιδιών δηλαδή του κυρίαρχου πολιτισμού και των παιδιών με Π.Ι, στις μεταβλητές: βαθμός αποδοχής ως φίλος/η, κοινωνική και συναισθηματική επέκταση, προτίμηση στο δίκτυο φίλων, αριθμός στενών φιλικών σχέσεων, πλήθος επιλογών ως ο/η καλύτερος/η φίλος/η, συχνότητα επαφής και επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η και ποιότητα σχέσης με τον/την καλύτερο/η φίλο/η. Όσον αφορά τις υπόλοιπες μεταβλητές: ύπαρξη στενών φιλικών σχέσεων, αμοιβαίων δηλαδή δηλώσεων στην τριάδα των καλών φίλων ανάμεσα στις δυο ομάδες των παιδιών, ύπαρξη πολύ στενής φιλικής σχέσης, αμοιβαίας δηλαδή δήλωσης ως καλύτερος/η φίλος/η, προτίμηση ως ο/η καλύτερος/η φίλος/η και ύπαρξη πολύ στενής φιλικής σχέσης ανάμεσα σε παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες η ανάλυση συσχέτισης έγινε με το συντελεστή συσχέτισης Phi (ϕ).

Διερευνώντας την αποδοχή των παιδιών στο δίκτυο φίλων, τον αριθμό δηλαδή των συνομηλίκων που τους δήλωνε ως φίλους, διαπιστώσαμε ότι ο Μ.Ο. του βαθμού αποδοχής ως φίλος/η για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 14,09, ενώ για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες 11,21. Η διαφορά των μέσων όρων θεωρείται στατιστικά σημαντική ($t=2,738$, $df=282$, $p<0,05$).

Σε δεύτερη φάση θελήσαμε να διερευνήσουμε την αποδοχή των παιδιών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες από τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Για το λόγο αυτό δημιουργήσαμε δυο υποομάδες των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού, η μια που προτιμά παιδιά του ίδιου πολιτισμού και η άλλη που προτιμά παιδιά με Π.Ι. Η σύγκριση των μέσων όρων έδειξε ότι ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού που προτιμούν παιδιά από την ίδια ομάδα είναι 12,12, ενώ ο Μ.Ο. αυτών που προτιμούν παιδιά με Π.Ι. είναι 8,58, διαφορά στατιστικά σημαντική ($t=3,734$, $df=282$, $p<0,05$).

Αναφορικά με την κοινωνική και συναισθηματική επέκταση των παιδιών, σε ποιους δηλαδή απευθύνονται, έχουν ή θεωρούν ότι έχουν φίλους, διαπιστώσαμε ότι ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 9,82, ενώ για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι 8,93. Διαφορά που δε θεωρείται στατιστικά σημαντική ($t=0,975$, $df=282$, $p>0,05$). Στη συνέχεια ερευνήσαμε τη διαφορά των μέσων όρων της κοινωνικής επέκτασης των παιδιών με Π.Ι. και των παιδιών χωρίς Π.Ι. προς τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού για να διαπιστώσουμε πού «απευθύνονται» τα παιδιά με Π.Ι. Φάνηκε ότι υπάρχει

μια μικρή διαφορά η οποία όμως δεν είναι στατιστικά σημαντική ($t=1,889$, $df=282$, $p>0,05$).

Ως προς την προτίμηση στο δίκτυο φίλων, το άθροισμα δηλαδή των φιλικών σχέσεων που δηλώνουν οι συνομήλικοί τους (φίλος = 1, καλός φίλος = 2, πολύ καλός φίλος = 3), ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 9,97, ενώ ο Μ.Ο. για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες 8,12, διαφορά στατιστικά σημαντική ($t=2,516$, $df=282$, $p<0,05$).

Στη διερεύνηση, αν τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού προτιμούν στο δίκτυο φίλων παιδιά του δικού τους πολιτισμού ή παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού που προτιμούν παιδιά από την ίδια ομάδα είναι 8,62, ενώ ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού που προτιμούν παιδιά με Π.Ι. είναι 6,44, διαφορά στατιστικά σημαντική ($t=3,155$, $df=282$, $p<0,05$).

Αναφορικά τώρα με την ύπαρξη στενών φιλικών σχέσεων, αμοιβαίων δηλαδή δηλώσεων στην τριάδα των καλών φίλων, και τη συσχέτισή της με την ύπαρξη πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων έγινε ανάλυση συσχέτισης με το συντελεστή συσχέτισης Phi (ϕ) και προέκυψε ότι δεν είναι στατιστικά σημαντική ($\text{Phi}=0,007$, $p>0,05$). Από τα 241 παιδιά του δείγματος του κυρίαρχου πολιτισμού, τα 166 διατηρούν στενές φιλικές σχέσεις, ποσοστό 68,88% και από τα 43 παιδιά με Π.Ι διατηρούν τέτοιες σχέσεις τα 30, ποσοστό 69,77%. Στον έλεγχο της διαφοράς των μέσων όρων μεταξύ των δυο δειγμάτων ως προς τον αριθμό των στενών φιλικών σχέσεων φάνηκε ότι δεν είναι στατιστικά σημαντική ($t=-0,411$, $df=282$, $p>0,05$).

Κατά την ανάλυση συσχέτισης της προτίμησης ως ο/η καλύτερος/η φίλος/η με την ύπαρξη Π.Ι στα παιδιά διαπιστώθηκε ότι συσχετίζεται αρνητικά και η συσχέτιση είναι στατιστικά σημαντική ($\text{Phi}=-0,194$, $p<0,05$). Πιο συγκεκριμένα από τα 241 παιδιά του δείγματος του κυρίαρχου πολιτισμού, τα 173 επιλέχθηκαν ως καλύτερος/η φίλος/η σε ποσοστό 71,78%, ενώ από τα 43 παιδιά με Π.Ι επιλέχθηκαν ως καλύτερος/η φίλος/η μόνο τα 20, ποσοστό 46,51%.

Κατά τον έλεγχο της διαφοράς των μέσων όρων μεταξύ των δυο δειγμάτων ως προς τον αριθμό επιλογών ως ο/η καλύτερος/η φίλος/η φάνηκε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($t=2,446$, $df=282$, $p<0,05$). Ο Μ.Ο. διαφέρει εμφανώς στις δυο ομάδες αφού για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 1,05, ενώ για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι 0,67.

Κατά την ανάλυση συσχέτισης ύπαρξης πολύ στενής φιλικής σχέσης, αμοιβαίας δηλαδή δήλωσης ως καλύτερος/η φίλος/η και παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες φάνηκε ότι υπάρχει αρνητική συσχέτιση που είναι στατιστικά σημαντική ($\text{Phi}= - 0,192$, $p<0,05$). Πιο συγκεκριμένα από τα 240 παιδιά του δείγματος του κυρίαρχου πολιτισμού, που απάντησαν, τα 142 διατηρούν πολύ

στενές φιλικές σχέσεις σε ποσοστό 59,17%, ενώ από τα 43 παιδιά με Π.Ι διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις μόνο τα 14, ποσοστό 32,56%.

Στη συνέχεια διερευνήσαμε τις πολύ στενές φιλικές σχέσεις ανάμεσα στα γηγενή και τα παιδιά με Π.Ι. Από τα 14 παιδιά με Π.Ι. που διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις, τα 4 (ποσοστό 28,57%) τη διατηρούν με άλλα παιδιά με Π.Ι., ενώ από τα 142 παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού, μόνο τα 11 (ποσοστό 7,75%) διατηρούν πολύ στενή φιλική σχέση με παιδιά με Π.Ι. Η ανάλυση έγινε με το συντελεστή συσχέτισης Phi (ϕ) και προέκυψε ότι η συσχέτιση είναι στατιστικά σημαντική ($\Phi = 0,202$, $p < 0,05$).

Όσον αφορά τη διαφορά των μέσων όρων μεταξύ των δύο δειγμάτων ως προς τη συχνότητα επαφής και επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η για όσα παιδιά διατηρούν τέτοια σχέση, αυτή δεν είναι σημαντική. Ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 6,77 και ο Μ.Ο. για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι 6,57. Στη συνέχεια ελέγξαμε τη συχνότητα επαφής και επικοινωνίας με τον/την καλύτερο/η φίλο/η μόνο για τα παιδιά με Π.Ι. που διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις είτε με παιδιά με Π.Ι. είτε με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Ο Μ.Ο. διαφέρει ελαφρώς στις δυο ομάδες αφού γι' αυτήν που διατηρεί πολύ στενή φιλική σχέση με παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 6,40, ενώ για την άλλη που διατηρεί πολύ στενή φιλική σχέση με παιδιά με Π.Ι. είναι 7,00. Η διαφορά όμως αυτή δεν είναι στατιστικά σημαντική ($t = -0,485$, $df = 12$, $p > 0,05$). Επειδή τα παιδιά με Π.Ι. που έχουν πολύ στενές φιλικές σχέσεις είναι στον αριθμό κάτω από 5, που είναι το όριο και επειδή ο πληθυσμός δεν έχει κανονική κατανομή, έγινε έλεγχος της σημαντικότητας της διαφοράς και με μη παραμετρικό τεστ το οποίο επιβεβαίωσε ακόμα μια φορά το αποτέλεσμα.

Τέλος όσον αφορά τη διαφορά των μέσων όρων μεταξύ των δυο δειγμάτων ως προς την ποιότητα της σχέσης με τον/την καλύτερο/η φίλο/η για όσα παιδιά διατηρούν τέτοια σχέση, δεν είναι στατιστικά σημαντική. Ο Μ.Ο. για τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι 106,01 και ο Μ.Ο. για τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι 104,71. Στη συνέχεια ελέγξαμε την ποιότητα της σχέσης με τον/την καλύτερο/η φίλο/η μόνο για τα παιδιά με Π.Ι. που διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις είτε με άλλα παιδιά με Π.Ι. είτε με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Ο Μ.Ο. διαφέρει στις δυο ομάδες αφού για την πρώτη είναι 109,30, ενώ για τη δεύτερη είναι 93,25. Διαφορά όμως που δεν είναι στατιστικά σημαντική ($t = 3,131$, $df = 12$, $p > 0,05$). Κατά τον έλεγχο με μη παραμετρικό τεστ, για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, επιβεβαιώθηκε, οριακά βέβαια, το αποτέλεσμα.

4. Συζήτηση - Συμπεράσματα

Σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση των φιλικών σχέσεων των μαθητών και μαθητριών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες με τους συμμαθητές και συμμαθήτριές τους του κυρίαρχου πολιτισμού. Για το λόγο αυτό διερευνήθηκε πόσο αποδεκτοί/ές είναι ως φίλοι/ες απ' τους/τις συμμαθητές/τριές τους, τις στενές και πολύ στενές φιλικές σχέσεις που διατηρούν και η συχνότητα και ποιότητα των πολύ στενών φιλικών τους σχέσεων.

Για να διερευνηθεί, αν τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι αποδεκτά ως φίλοι απ' τους/τις συμμαθητές/τριές τους στον ίδιο βαθμό με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού ελέγχθηκε ο βαθμός αποδοχής τους, η κοινωνική και συναισθηματική τους επέκταση και η προτίμηση στο δίκτυο φίλων. Από τη διερεύνηση των παραπάνω φάνηκε ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες έχουν χαμηλό βαθμό αποδοχής ως φίλοι/ες από τα υπόλοιπα παιδιά της τάξης και ιδιαίτερα από τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Όσον αφορά την κοινωνική και συναισθηματική επέκτασή τους, τον αριθμό δηλαδή των παιδιών με τα οποία δηλώνουν ότι έχουν ή επιθυμούν να έχουν φιλικές σχέσεις, είναι ελαφρώς μειωμένη, σε σχέση με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού, αλλά είναι κοντά στον μέσο όρο. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες επιθυμούν να κάνουν φίλεις μέσα στην τάξη και «απευθύνονται» στους συμμαθητές τους. Διαπιστώθηκε όμως ότι «απευθύνονται» με μικρότερη συχνότητα προς τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού που δείχνει μια επιφυλακτικότητα ή μια προτίμηση στα παιδιά που επίσης χαρακτηρίζονται από πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Η προτίμηση στο δίκτυο φίλων φάνηκε να είναι χαμηλότερη, σε σχέση με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού, καθώς επιλέχτηκαν λιγότερες φορές από συμμαθητές/τριές τους. Επίσης φάνηκε ότι δεν επιλέγονται στο δίκτυο φίλων των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού με την ίδια συχνότητα που επιλέγονται άλλα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Τα παραπάνω συμφωνούν με ευρήματα παλαιότερων ερευνών που δείχνουν ότι τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού δεν θέλουν να έχουν συμμαθητές τους, να παίζουν και να κάθονται στο ίδιο θρανίο με παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κυρίως Τσιγγανόπουλα και κατά δεύτερο λόγο Αλβανόπουλα (Ντούσας, 1997· Κελεσίδης, 2004). Επίσης, ότι οι παλινοστούντες νιώθουν απομονωμένοι και περιθωριοποιημένοι (Κολαίτης, 2005· Μαδιανός, 2005) και σε κάποιες περιπτώσεις αισθάνονται απόρριψη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να νιώθουν ανασφάλεια από την αντιμετώπιση που έχουν από τους γηγενείς μαθητές.

Για να διερευνηθούν οι στενές και πολύ στενές φιλικές σχέσεις των παιδιών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες ελέγχθηκε η ανάπτυξη στενών φιλικών σχέσεων, ο αριθμός των σχέσεων αυτών, η προτίμηση ως ο καλύτερος/η φί-

λος/η και ο αριθμός των επιλογών, και τέλος η ύπαρξη πολύ στενής φιλικής σχέσης. Από τη διερεύνηση των παραπάνω φάνηκε ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες δεν έχουν περιορισμένες στενές φιλικές σχέσεις, δηλαδή αμοιβαίες δηλώσεις στην τριάδα των καλών φίλων, σε σχέση με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Διαπιστώθηκε επίσης ότι ο αριθμός των αμοιβαίων επιλογών ως στενών φίλων δε διαφέρει από τον Μ.Ο. των παιδιών της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας. Τα παιδιά δηλαδή με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες διατηρούν στενές φιλικές σχέσεις και μάλιστα αριθμό ανάλογο με αυτόν των παιδιών της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας. Όσον αφορά όμως τις πολύ στενές φιλικές σχέσεις φάνηκε ότι έχουν δηλωθεί λιγότερες φορές ως πολύ στενή φιλική σχέση από τα υπόλοιπα παιδιά της τάξης, ενώ φάνηκε ότι είναι δυσκολότερο να διατηρήσουν πολύ στενή φιλική σχέση με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Διατηρούν πολύ στενή φιλική σχέση με άλλα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες σε μεγαλύτερο ποσοστό από ότι με παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού. Αυτό επιβεβαιώνει ευρήματα άλλων ερευνών που δείχνουν ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες αποφεύγουν τις παρέες των μαθητών του κυρίαρχου πολιτισμού, αναπτύσσουν διαπροσωπικές σχέσεις και φιλίες εντός και εκτός του σχολείου με ομοεθνείς τους και δημιουργούν κλίκες (Δαμανάκης, 2003· Μίτιλης, 1998). Επίσης ότι απομονώνονται και συναναστρέφονται μόνο με συμπατριώτες τους ή άλλους αλλοδαπούς εξαιτίας της αρνητικής υποδοχής τους στο σχολικό περιβάλλον (Dimakos, Spinthourakis & Tasiopoulou 2011). Δεν πρέπει να παραβλέπουμε άλλωστε το γεγονός ότι τα παιδιά τείνουν να κάνουν φιλίες με άτομα της ίδιας φυλής, της ίδιας κοινωνικοοικονομικής προέλευσης και του ίδιου επιπέδου ικανοτήτων, αφού αυτό τους δημιουργεί συναισθήματα ασφάλειας και επιδρά στην ομαλή κοινωνικοσυναισθηματική τους ανάπτυξη (Cillessen & Rose, 2005).

Τέλος για τις περιπτώσεις που είχαν αναπτυχθεί πολύ στενές φιλικές σχέσεις ανάμεσα σε γηγενή παιδιά και παιδιά που τα χαρακτηρίζουν πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, διερευνήθηκε η συχνότητα επαφής και η ποιότητα των σχέσεων αυτών. Φάνηκε ότι οι σχέσεις αυτές έχουν συχνότητα επαφής και επικοινωνίας, όπως και ποιότητα ανάλογη των σχέσεων των υπόλοιπων παιδιών του τμήματος. Η συχνότητα επαφής και επικοινωνίας είναι ελαφρώς μεγαλύτερη στις πολύ στενές φιλικές σχέσεις ανάμεσα σε παιδιά πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων με ομοεθνείς τους παρά ανάμεσα σ' αυτά με τα γηγενή παιδιά. Αντιθέτως η ποιότητα της πολύ στενής φιλικής σχέσης ανάμεσα σε παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού είναι ελαφρώς καλύτερη παρά ανάμεσα σε παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.

Συνοπτικά, από την έρευνα φάνηκε ότι τα παιδιά με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες έχουν χαμηλό βαθμό αποδοχής, ως φίλοι, από τα παιδιά του κυρίαρχου

πολιτισμού και δεν προτιμώνται στο δίκτυο φίλων παρόλο που επιθυμούν να κάνουν φιλίες μέσα στην τάξη και γι' αυτό «απευθύνονται» προς όλους τους/τις συμμαθητές/τριές τους. Διατηρούν στενές φιλικές σχέσεις ανάλογες με αυτές των παιδιών του κυρίαρχου πολιτισμού, όμως δεν αναπτύσσουν πολύ στενές φιλικές σχέσεις με τα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού, αλλά με ομοεθνείς τους. Στην περίπτωση πάντως που διατηρούν πολύ στενές φιλικές σχέσεις με παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού τότε η συχνότητα επαφής και επικοινωνίας και η ποιότητα της φιλικής σχέσης είναι ανάλογη με αυτήν των σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά του κυρίαρχου πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αναγνωστάκη, Λ. (2008). Οι σχέσεις φιλίας των παιδιών με τους συνομηλίκους και η σημασία τους για τη φυσιολογική συναισθηματική ανάπτυξή τους. *Παιδιατρική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών*, 55(1), 32-37.
- Αυγητίδου, Σ. (1997). *Οι Κοινωνικές σχέσεις και η παιδική φιλία στην προσχολική ηλικία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Βαϊράμη, Μ. (2005). *Φιλικές σχέσεις παιδιών σχολικής ηλικίας: Οικογενειακοί Παράγοντες που τις επηρεάζουν*. (Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.
- Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Γκότοβος, Α. (1996). *Ρατσισμός, Κοινωνικές, Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές Όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Γκότοβος, Α. (2003). *Εκπαίδευση και Ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cohen, L., & Manion, L. (1997). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δαμανάκης, Μ. (2003). *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: Διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κελεσιδής, Γ. (2004). Πολιτισμική Ποικιλομορφία και η εικόνα του «Άλλου» στην ελληνική κοινωνία και το εκπαιδευτικό μας σύστημα. Στο Δ. Σακκά & Α. Ψάλτη (επιμ.), *Πολιτισμική ποικιλομορφία στο σχολείο: Ο ρόλος του εκπαιδευτικού. Πρακτικά ημερίδας* (σσ. 17-34). Αλεξανδρούπολη: Υπουργείο Παιδείας και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Κολαϊτής, Γ. (2005). Ψυχοκοινωνική υγεία παιδιών παλιννοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Στο Α. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές*

- διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή (σσ. 195-214). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουϊμτζή, Ε., Σακκά, Β., & Παπαντή, Β. (2004). Πολιτισμική ποικιλομορφία στην τάξη: Απόψεις και πεποιθήσεις παιδιών για τον «άλλο». Στο Δ. Σακκά & Α. Ψάλλη (επιμ.), *Πολιτισμική ποικιλομορφία στο σχολείο: Ο ρόλος του εκπαιδευτικού. Πρακτικά ημερίδας* (σσ. 56-76). Αλεξανδρούπολη: Υπουργείο Παιδείας και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Μαδιανός, Μ. (2005). Μετανάστευση και παλιννόστηση: Ένα συνεχές πρόκλησης ψυχικών διαταραχών; Στο Α. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σσ. 127-139). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μίτιλης, Α. (1998). *Οι μειονότητες μέσα στη σχολική τάξη. Μια σχέση αλληλεπίδρασης*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπαρμπούτη, Ξ. (2005). *Αντιλήψεις και Κοινωνικοί Στόχοι για την Ποιότητα της Φιλίας Παιδιών Διαφορετικής Αποδοχής*. (Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.
- Μπίκος, Κ. (2008). Κοινωνικές σχέσεις στην τάξη εφήβων με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Στο ΥΠΕΠΘ. ΑΠΘ. *Οδηγός Επιμόρφωσης. Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ.
- Μπίκος, Κ. (2011). *Κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπίδραση στη σχολική τάξη*. Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Ντούσας, Δ. (1997). *Ρομ και Φυλετικές Διακρίσεις: στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παρασκευόπουλος, Ι. (1985). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*. Αθήνα.
- Τσιούμης, Κ., Μπίκος, Κ., & Γρηγοριάδης, Αθ. (2003). Κοινωνικές σχέσεις σε πολυπολιτισμικές τάξεις νηπιαγωγείου. Στο Α. Παπάς κ.ά. (επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*. Τόμος Β' (σσ. 864-885). Αθήνα: Ατραπός.
- Τσιούμης, Κ. (2005). *Ο Μικρός «Άλλος»*. Μειονοτικές ομάδες στην προσχολική εκπαίδευση. Θεσσαλονίκη: Ζυγός.

Ξενόγλωσση

- Asher, S. R., & Paquette, J. A. (2003). Loneliness and Peer Relations in Childhood. *Current Directions in Psychological Science*, 12(3), 75-78.
- Bukowski, W. M., Hoza, B., & Boivin, M. (1994). Measuring friendship quality during pre- and early adolescence: The development and psychometric properties of the Friendship Qualities Scale. *Journal of Social and Personal*

- Relationships*, 11, 471-484.
- Cillessen, A. H. N., & Rose, A. J. (2005). Understanding Popularity in the Peer System. *Current Directions in Psychological Science*, 14(2), 102-105.
- Devine, D., Kenny, M., & Macneela, E. (2008). Naming the 'other': children's construction and experience of racisms in Irish primary schools. *Race Ethnicity and Education*, 11(4), 369-385.
- Dimakos, I. C., Spinthourakis, J.-A., & Tasiopoulou, K. (2011). Greek students' attitudes towards their immigrant peers: Have their minds changed at all?. In P. Cunningham & N. Fretwell (eds.), *Europe's Future: Citizenship in a changing world* (pp. 194-199). CiCe, London.
- Parker, J. G., & Asher, S. R. (1993). Friendship and Friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance and feelings of loneliness and social dissatisfaction. *Developmental Psychology*, 29(4), 611-621.
- Parker, J. G., Rubin, K. H., Price, J. M., & DeRosier, M. E. (1995). Peer relationships, child development and adjustment: A developmental psychopathology perspective. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (eds.), *Developmental psychopathology* (pp. 96-161). New York: Wiley.
- Sakka, D. (2009). The views of migrant and non migrant students on cultural diversity in the Greek classroom. *Social Psychology of Education*, 12, 21-41.
- Scharf, M., & Hertz-Lazarowitz, R. (Dec 2003). Social Networks in the School Context: Effects of Culture and Gender. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20, 843-858.
- Strohmeier, D., Nestler, D., & Spiel, Ch. (2006). Freundschaftsmuster, Freundschaftsqualität und aggressives Verhalten von Immigrantenkindern in der Grundschule. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung*, Heft 1, 21-37.

Abstract

The aim of the research was to investigate the friendly relations of schoolchildren coming from culturally diverse backgrounds in primary school with their majority peers. It was investigated how acceptable were as friends among their classmates, their behavior, the close and very close friendly relations and the maintenance of the closeness and quality of those relations. The sample of the study consisted of 284 elementary school children, 148 males (52.1%) and 136 females (47.9%). Out of the 284 children, 241 were majority children (64.9%) and only 43 were culturally diverse (15.14%). The results showed that children coming from cultural diverse backgrounds have a low degree of acceptance, as friends from children of the dominant culture and they are not preferred as close friends, even though they are wishing to make friendships in the classroom.

Key-words: Friendly relationships, primary school, children of culturally diverse backgrounds

Θεμιστοκλής Τσικαλάς
Δρ. Εκπαιδευτικός ΠΕ70
Σέρρες 621 00
Τηλ.: 6949920799
E-mail: themtsik@yahoo.gr

Γεώργιος Αγγελακόπουλος
Ερευνητής Α.Π.Θ.
Τηλ.: 2310922163
E-mail: georgios.angelakopoulos@gmail.com

Κωνσταντίνος Μπίκος
Καθηγητής Α.Π.Θ.
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής
Θεσσαλονίκη 541 24
Τηλ.: 2310 997385
E-mail: bikos@edlit.auth.gr

Δέσποινα Παπαδοπούλου
Εκπαιδευτικός ΠΕ70
Θεσσαλονίκη 562 24
Τηλ.: 6948002750